

ЭКОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
ENVIRONMENTAL SCIENCES

Садыралиева Н.И.

**ТАЛАС ШААРЫНДАГЫ АЙРЫМ ТОПОНИМДЕРДИН КЕЛИП
 ЧЫГУУСУ ЖАНА ГЕОГРАФИЯСЫ**

Садыралиева Н.И.

**ПРОИСХОЖДЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ТОПОНИМОВ ГОРОДА
 ТАЛАС И ИХ ГЕОГРАФИЯ**

N.I. Sadyralieva

**THE ORIGINS OF SOME TOPONYMS OF THE TALAS
 CITY AND GEOGRAPHY**

УДК: 81'373.21(4/9)

Макалада Талас облусунун борбору болгон Талас шаарындагы айрым топонимдердин келип чыгуусу жана алардын географиялык жайгашуусу каралган. Топонимика илимин көпчүлүк карапайым калк илим катарында тааны-баса дагы кылымдар бою жер, суу жана башка көптөгөн аталыштарды таанып билип, жашоо турмушунда ата-бабалардан келе жаткан мурас катарында колдонулуп келет. Бизге белгилүү болгондой жер, суу аталыштарын жаңылоодо көптөгөн аталыштар бурмаланылып айтылып келет. Мына ушунун негизинде жер, суу аталыштарын жаштарыбыздын жана жарандарыбыздын кененирээк билүүсү чоң мааниге ээ. Талас облусунун борбору болгон Талас шаарынын географиялык абалы, Талас шаарынын аталышы жана айрым чоң объектилердин аталыштарынын келип чыгуу себептери изилденди. Бул изилдөөнүн жыйынтыктары Талас шаарынын жарандары үчүн гана эмес облустун жарандары үчүн маанилүү. Кийинки урпактарга жер, суу аттары боюнча маалымат жеткирүүдө, тарых, география, мекен таануу сабагынын мугалимдери айыл же болбосо аймак таануу темаларын окутууда колдонууга жардам берет.

Негизги сөздөр: Талас облусу, Талас шаары, Атай Огомбаев, Ишеналы Арабаев, Аман Токтогулов, Дмитриевка, Ак-Чий, топоним, мектеп, география.

В статье рассмотрены некоторые топонимы областного центра города Талас их происхождение и географическое положение. Народ если даже не знал про науку топонимика, на протяжении веков они давали названия и использовали названия земель, вод и других объектов в своей повседневной жизни и передавали другим поколениям в качестве наследия. Как нам известно, многие названия претерпевают со временем изменения. Именно поэтому граждане и молодежь должны знать старые названия и знание происхождения топонимов имеет важное значение. В статье приведены результаты исследования топонимов областного центра город Талас географическое положения. Результаты исследования важны не только для жителей город Талас, но и жителей области. Также материалы статьи могут использовать учителя истории, географии и краеведения.

Ключевые слова: Таласская область, город Талас, Атай Огомбаев, Ишеналы Арабаев, Аман Токтогулов, Дмитриевка, Ак-Чий, топоним, школа, география.

The article discusses some toponyms of the regional center of the city of Talas, their origin and geographical location. The people, even if they did not know about the toponymy of science, for centuries they gave the names and uses of the names of lands, waters and other objects in their daily life and passed them on to other generations as a heritage. As we know, many names are coming up with changes over time. That is why citizens and young people should know the old names knowledge of the origin of toponyms is important. The article presents the results of the study of the toponyms of the regional center of the city of Talas geographical position. The results of the study are important not only for the residents of the city of Talas but also for the residents of the region. They can also use the material of the article teacher's history, geography, local history.

Key words: Talas region, Talas city, Atai Ogombaev, Arabaev Ishenaly, Aman Toktogulov, Dmitrievka, Ah-chiy, toponym, school, geography.

Термин Топоним (б.-грек. Топос (topos) - “жер, орун” жана онома (ονομα) - “ат, аталыш”) – сөздөрүнөн келип чыккан жана географиялык бирдиктердин аталышын түшүндүрөт [2].

Талас шаарынын географиялык абалы, жайгашуу орду:

Талас шаары: Талас облусу Кыргызстандын түндүк-батыш бөлүгүнөн орун алып, облус 1944-жылы уюшулган. Талас облусунун борбору аталган, Талас шаары Талас облусунун ортоңку борбордук бөлүгүндө жайгашкан. Талас административдик маанидеги шаар, Талас району менен чектешет. Шаардын аймагы деңиз деңгээлинен 1280 м бийиктикте Талас дарыясынын сол жээгиндеги түздүктө жайгашкан [1]. Шаардын жалпы аянты 1140 га түзөт. Калкы көп улуттуу, негизинен кыргыз, казак, орус, украин, немец, дунган жана башка улуттун өкүлдөрү жашайт. Талас шаарында автовокзал жана аэропорт

бар, темир жолдон 120 км алыстыкта жайгашкан. Азыркы күндө Талас шаарында 1 жогорку окуу жай, 4 атайын орто билим берүү окуу жайлары, 9 мектеп, 11 бала бакча, 3 оорукана, 1 маданият үйү, 6 китепкана, 2 музей, 1 музыкалык мектеп жана кинотеатр бар. Эг азыгын кайра иштетүүчү колбасный цех, Талас – сут ишканасы, “Өзөн ата” сыр заводу, Талас дан азык ун чыгаруучу тегирмендери жана башка көптөгөн ишканалары бар [4].

Балдар музыкалык мектеби: 1963-жылы ачылган. Областтын ордо шаарындагы жүздөгөн таланттуу балдар анын уясынан музыкалык билим алып, түрдүү адистиктер боюнча күбөлүккө ээ болуп чыгышат. Музыкалык мектептин күбөлүгү аларга Бишкектеги жогорку жана орто жайларга кирип билим алышына жол ачат. Балдар музыкалык мектебинин эң башкы олуттуу максаты таланттууларды тарбиялоо, мыкты музыкант жана ички дүйнөсүн бай инсан болуп өсүшүнө көмөк көрсөтүү.

Аман Токтогулов атындагы облустук китепкана:

Дмитриевка айылында алгачкы китепкана 1921-жылы кызыл үйү катары ачылган, 1930-жылы айылдык кызыл үйгө айланып, китеп фондусу кыйла көбөйгөн, кийин анын базасында шаардык китепкана түзүлгөн. 1946-жылдан баштап областтык китепканага айланган [3].

Талас Мамлекеттик Университети:

1996-жылы Талас шаарындагы И.Арабаев атындагы педагогикалык институттун филиалы ачылган. Таластын алгачкы жогорку окуу жайынын материалдык техникалык базасын чындап, профессордук окутуучу курамын бекемдөөдө анын алгачкы директору Жеңишбек Чынаев чоң эмгек жасаган. Ошол эле жылдары Талас шаарында КАСИнин филиалы ачылып анын директорлугуна техника илимдеринин кандидаты Акан Бообеков дайындалган. Акан Бообеков кадрлардын сапаттык курамын жакшыртууда чон эмгек синирген. Мына ушул аталган окуу жайлардын базасында 2000-жылдын 25-июлунда КРнын Президентинин Указынын негизинде, Талас Мамлекеттик Университети ачылган.

Талас шаарындагы айрым топонимдердин келип чыгуусу:

Ак-Чий айыл кыштагы: Азыркы Талас шаарынын орду ХХ кылымда ыйык жер катары саналган күлкүлдөгөн саз, чытырман токойлуу, каз өрдөккө бай жер болгон. (санжырачылардын айтымында) алгач Ак-Чий деп аталып калуусунун негизги себеби жогоруда айтылгандай жаратылышы саз баскан ак чийлүү аймак болгон, ошондуктан Ак-Чий кыштагы деп аталып келген. Талас өрөөнүнө 1874-жылы Воронеж губерниясынан, Богучарск уездиндеги Купенка айылынан 12 дыйкан үй-бүлөсү көчүп келген. Орус келгиндерин уезд начальниги коштоп келип, Ак-Чий деп аталган кунардуу топурактуу жерди сунуш кылган. Дыйкандар дан эгиндеринин, жашылча жемиштердин үрөөнүн ала келишкен. Ошентип, 12 үйдөн турган алгачкы көчө Талас суусунун түштүк жээгине түшкөн (азыркы Ленин көчөсү №307 үйдөн

чыгышты карай). Алар адегенде жер тамдарды казышып, кийинчерээк үй кура башташкан. 1877-жылы Талас өрөөнүндөгү алгачкы айыл - Ак-Чий официалдуу каттоодон өткөн. Айылдагы курулган үйдүн саны 50дөн ашканда чиркөө жана мектеп кура башташкан. Анын кышын айылдын чыгыш жактагы четине бышырышкан. 1889-жылы Ак-Чий айылында бир класстуу приходдук мектеп ачылган [5].

Дмитриевка айыл кыштагы: 1891-жылы Ак-Чий кыштагындагы чиркөө иштей баштаган. Ал ыйык Дмитрийге арналган. Ошондон баштап Ак-Чий менен катар эле Дмитриевка деп атала баштаган. Бул аймакта октябрь революциясынын астында Дмитриевкада 120 үй жана үч көчө: биринчиси - Чоң көчө (азыркы Ленин), экинчиси - Орто көчө (азыркы Фрунзе), үчүнчү - Сырт-көчө болгон. 1917-жылдары Дмитриидин ысымы аталган аймакка толугу менен ыйгарылып Ак-Чий аты өчөт да, Дмитриевка кыштагы аталат. Дмитриевка кыштагы акырындап Талас өрөөнүндөгү соода борборуну айлана баштайт. Кыштакта Талас аймагындагы эң чоң базар иштеген. Соода менен бирге асыл тукум жылкы өстүрүү, бал салуу өнүккөн.

Талас шаары: 1944-жылы Талас шаарынын аймагы тегизделип, 1944-жылы 22-июнда мурунку Дмитриевка кыштагы жаңыланып Талас шаары деп аталган. (уламыштардын негизинде, санжырачылардын айтымында) Азыркы Талас шаарынын ордунда белгилүү бай адам жашап анын үч баласы болгон, балдардын ортосунда Жер талашка түшүп анын кичүү баласы азыркы Талас өрөөнүн ээлеп калгандыктан, Талас шаарынын аталышы ушул адамдын атынан аталып калган.

Атай Огомбаев атындагы балдар музыкалык мектеби:

Кыргыз таланты Атай Огонбаев Таласка гана эмес Кыргызстанга таанымал атактуу комузчу, күүчү жана обончу болгон. Ал 1900-жылы Талас районуна караштуу Көк-Кашат айылында туулуп 1949-жылы Талас шаарында дүйнөдөн кайткан. Кыргыз элинин сыймыгы болгон Атай Огомбаев элдик обондордун салттык негизде бир канча “Күйдүм чок”, “Эсимде”, “Ой булбул” сыяктуу лирикалык ырларын, күүлөрүн жараткан таланттуу инсандын атын музыкалык балдар мектебине ысымын ыйгаруу демилгеси көтөрүлүп, элдин колдоосу менен 1991-жылы Атай Огомбаев атындагы музыкалык мектеп болуп аталып, учурда дагы аты өчпөй аталып келет.

Аман Токтогулов атындагы облустук китепканасы: 1997-жылы 15-августа Облустук китепканага белгилүү акын, котормочу, коомдук ишмер Аман Токтогуловдун ысымы ыйгарылган. Аман Токтогулов 1945-жылы 26-июлда Талас облусуна караштуу Көпүрө-Базар айылында туулган. Аман Токтогулов которгон Расул Гамзатовдун «Менин Дагестаным» аттуу эки китептен турган чыгармасы (1972-1973) И.Крыловдун тамсилдеринин толук жыйнагы кыргыз котормо өнөрүнүн эң мыкты үлгүлөрүнүн бири катары бааланып келет. 1992-жылы Аман Токтогулов оорунун айынан каза болуп, сөөгү айылына

коюлган. Аталган музыкалык мектеп азыркы учурда дагы аты өчпөстөн Аман Токтогулов атында аталып келет [3].

Ишеналы Арабаев: Азыркы Талас мамлекеттик университети 2000-жылга чейин Ишеналы Арабаевдин ысымы аталып келгендигинин негизги себеби. Кыргызстандын билим берүүсүнө чоң салым кошкон. Улуттук тилдеги китеп чыгаруу менен гана чектелбестен калктын билим деңгээлинин өсүшүнө чоң салым кошкон инсан катарында кыргыз элине белгилүү. Ошол себептен университетке улуу инсандын ысымы ыйгарылган.

1882-жылы Кочкор районунун Күн-Батыш айылында туулган. Ишеналы Арабаев 1913-жылы Ысык-Көл, Нарын аймактарында мектептерди ачып элдин сабатсыздыгын жоюуга, илим билимге тартууга зор аракет жасаган. 1916-жылы үркөн эл менен бирге Кытайдын Үч-Турпан деген жерине качып барып, 1917-жылы өз элине кайтып келген. 1922-1924-жылдары илимий комиссияны жетектеген. Ал жетектеген илимий комиссия кыргыз тилинин алфавитин түзүп, башталгыч класстардын окуучулары үчүн Алиппени, усулдук сунуштарды даярдашкан жана кыргыз терминологиясынын маселелерин изилдешкен. 1924-жылы Эркин-Тоо гезитин уюштурууга катышкан. Ошол эле жылы араб графикасынын негизинде туңгуч кыргыз алфавитин "Кыргыз Алиппесин", грамматика жана табият таануу боюнча биринчи кыргыз-

ча окуу китебин, "Сабатсыз чоңдор үчүн алиппени" (1925) жана кыргыз мугалимдерине колдонмо иретинде "Самалык" аттуу китепче жазып, анда 11 сабактын үлгүсүн берген [1].

Жыйынтыктап айтканда, Талас облусунун борбору болгон Талас шаарынын географиялык абалы, андагы айрым чоң объектилердин аталыштары изилденип, топонимдердин келип чыгуусу каралды. Талас шаарынын айрым аймактарынын шаар, мектеп, китепкана аталыштарынын келип чыгуусуна токтолдук, архивдерден каралып, жергиликтүү калктын санжырачы ак сакалдарынын берген маалыматтарынын негизинде жазылып, изилденилди.

Адабияттар:

1. Талас облусу: энциклопедия/Башкы редактор А.Карыпкулов, редактордук коллегия: И.Айтматов., Редактордук кеңеш: П. Касымов (төрага) ж.б., Ред. улут. тил. комисс. "ИА" Кырг. Респ. Мамл., Башкы ред., 1995-ж. 320-б.
2. Что такое топонимика? Из истории географических названий. / Башкы ред. Академик Г.В. Степанов. - Москва: «Либроком», 2014. - 3-бет.
3. Талас шаардык Аман Токтогулов атындагы китепкананын архиви.
4. Талас шаардык Мэриянын Экономика жана Турак жай статбөлүмү.
5. Turmush kg. АКИpress: маалымат булагы.

Рецензент: к.биол.н., доцент Койчуманов З.Т.